

Γεωργικός εκσυγχρονισμός και μεταβολή του αγροτικού τοπίου*

ΛΕΩΝΙΔΑΣ Π. ΛΟΥΛΟΥΔΗΣ**

Η καθυστερημένη ανακάλυψη του τοπίου

Δεν στερείται σημασίας ότι η σύνδεση των βασικών θεματικών ενοτήτων, που θα επιχειρηθεί στη συνέχεια, δηλαδή του γεωργικού εκσυγχρονισμού και του αγροτικού τοπίου, κάθε άλλο παρά αυτονόητη ήταν στις ανώτατες γεωπονικές σπουδές μέχρι σχεδόν τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Βεβαίως στη διδακτέα ύλη περιλαμβάνονταν και γνωστικές περιοχές όπως η ζωογεωγραφία, η φυτογεωγραφία, η βιοκλιματολογία, η ορυκτολογία κ.ά. ή εμμέσως η «αγροτική κοινωνιολογία», χάρις στην κοινωνική οπτική φωτισμένων γεωργοοικονομολόγων όπως ο αείμνηστος Χ. Ευελπίδης. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι την κλασική αγροτική κοινωνιολογία, τότε, υποκαθιστούσε ένα ισχνό μάθημα γεωργικού δικαίου. Μέσα σ' αυτό το κλίμα η προαναφερθείσα σύνδεση κοινωνικών και περιβαλλοντικών θεματικών, με το τοπίο μόλις διακρινόμενο πίσω από τα επιμέρους στοιχεία του και την κοινωνία αναλυόμενη μονοδιάστατα, ήταν κατά μείζονα λόγο αδιανόητη.

Παρ' όλα αυτά υπήρχε ένα ολιγόωρο, υποβαθμισμένο στην κυρίαρχη τεχνοκρατική αντίληψη διδασκόντων και διδασκομένων, μάθημα που επιχειρούσε με ελλιπή, είναι αλήθεια, θεωρητική θεμελίωση, τη συνεξέταση του «φυσικού» και του «κοινωνικού» περιβάλλοντος. Αυτές άλλωστε ήταν οι δύο πρώτες ενότητες της διδασκαλίας της Συγκριτικής Γεωργίας, που κατέληγε σε μια τρίτη με τον χαρακτηριστικό τίτλο «η γεωργική ανάπτυξη κατά μεγάλες περιοχές της χώρας»¹. Η εμβάθυνση του εν όγω μαθήματος στα χρόνια που ακολούθησαν και η εισαγωγή ειδικών μαθημάτων Οικολογίας και Προστασίας του Περιβάλλοντος (περί τα μέσα του 1970) και αγροτικής κοινωνιολογίας (περί τα μέσα του 1980), διευκόλυναν την ανάδειξη της αλληλεπίδρασης φυσικού τοπίου και αν-

* Αναθεωρημένη ανακοίνωση στην Επιστημονική Ημερίδα Η Ελληνική Κοινότητα της Ομάδας Διεπιστημονικής Συνεργασίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 27.4.1990.

** Λεωνίδας Λουλουδής, λέκτορας Συγκριτικής Γεωργίας του Τμήματος Γ. Οικονομίας, Γεωργικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1. Βλέπε σχετ. *Επετηρίς Ακαδημαϊκού Έτους 1965-1966*, Πρυτανεία Νικολάου Ε. Χριστοδούλου, Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή Αθηνών, Αθήναι 1966: 109-111.

θρώπινης κοινωνίας. Το κενό όμως του παρελθόντος επηρέασε καθοριστικά τις περί αναπτύξεως αντιλήψεις των γεωπόνων εκείνης, τουλάχιστον, της γενιάς.

Αλλά σε τι συνίστατο αυτή η επιρροή; Μια συνοπτική απάντηση θα ήταν ότι το τοπίο της υπαίθρου ή ειδικότερα το αγροτικό τοπίο, θεωρήθηκε εξ υπαρχής, δεδομένο, σαν προϊόν ενός συγκεκριμένου τύπου γεωργικού εκσυγχρονισμού. Η εικόνα του: αρδευόμενος κάμπος (open field) με δεσπόζουσα τη μεγάλης έκτασης γεωργική εκμετάλλευση σε μια αραιοκατοικημένη υπαίθρο κατά τα πρότυπα του καναδέζικου gang ή του βορειοαμερικανικού township¹. Αυτό ήταν το πρότυπο, ο αναπτυξιακός στόχος. Συντηρητικοί και προοδευτικοί πολιτικοί, αναπτυξιολόγοι και αγροτιστές, παρά τις διαφορετικές αφετηρίες τους και ερήμην των ιδιαιτεροτήτων της ελληνικής γεωργίας, σε αυτό το πρότυπο ήταν σχεδόν ομόφωνοι². Έτσι δεν είναι απροσδόκητο ότι και η δικαίως αξιολογηθείσα ως «χρυσή εποχή», της συνεργασίας, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, Γάλλων κυρίως γεωγράφων με το νεοσύστατο Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, που απέδωσε τις πρώτες περιγραφικού, ποσοτικού, συγκριτικού χαρακτήρα επιτόπιες έρευνες των αγροτικών δομών σε διαπεριφερειακό επίπεδο, πέρασε σχεδόν απαρατήρητη όχι μόνο extra αλλά και intra murals (Δαμιανόζος, 1987).

Η ακαδημαϊκή κοινότητα περιορίστηκε στα στερεότυπα της βορειοδυτικής εμπειρίας, περιορίζοντας συγχρόνως το γνωστικό αντικείμενο της γεωργίας στο στενότερο δυνατό περιεχόμενό της, δηλαδή την εξασφάλιση της τροφής και των πρώτων υλών που έχουν φυτική ή ζωική προέλευση. Βεβαίως αυτό δίδασκε και η διεθνής εμπειρία της εποχής. Ακόμα και ο πολύπειρος γεωπόνος και μετέπειτα μαχητικός οικολόγος R. Dumont, στις αρχές της δεκαετίας του 1950, συμπλήρωνε το παραπάνω περιεχόμενο, θεωρώντας ότι η διαφορά της συλλεκτικής (οικονομίας) από τη μοντέρνα γεωργία είναι πως η τελευταία επιχειρεί να τροποποιήσει το φυσικό περιβάλλον ώστε να διασφαλίσει τις ευνοϊκότερες δυνατές συνθήκες για τα διάφορα χρήσιμα είδη ζώων και φυτών που η χρησιμότητά τους αυξάνεται μέσω μιας συνειδητής διαδικασίας επιλογής (Dumont, 1954).

Τριάντα έξι χρόνια αφότου γράφηκαν οι παραπάνω γραμμές, γνωρίζουμε ότι αυτή η «τροποποίηση» υπέρ των «χρησίων φυτών και ζώων», αφορούσε τόσο τη θεωρούμενη ως άχρηστη χλωροπανίδα του αγροοικοσυστήματος και –του ευρύτερου περιβάλλοντός του– όσο και ό,τι, από την άποψη των μορφολογικών διαπλάσεων χαρακτηριζεί το τοπίο της μοντέρνας γεωργίας. Η γνώση αυτή, σχεδόν προφανής πλέον καθώς σω-

1. Πρόκειται για πρότυπα «αγροτικής μορφολογίας» κατά τις παραδόσεις του Καθηγητή Α.Γ. Φαρδή, που ως εκ τούτων «εμφανίζει όλην ομοιόμορφον και γεωμετρικήν» (Φαρδής 1983).
2. Το ζήτημα της μεγέθυνσης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων (έδαφος) κατά τα βορειοδυτικά πρότυπα σε συνδυασμό με την αγροτική έξοδο (εκμηχάνιση), αποτελούν σημεία σχεδόν πλήρους ομοφωνίας, στον πολιτικό λόγο προσωπικοτήτων και κομματικών φορέων καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο (Λουλούδης 1986).

ρεύονται τα σχετικά εμπειρικά δεδομένα, έθεσε ωστόσο σημαντικά θεωρητικά προβλήματα στη συστηματική της προσέγγιση. Το ερώτημα ήταν πώς θα μπορούσε να αναλυθεί επιστημονικά η επίπτωση των φυσικών μετασχηματισμών πέραν του σημείου παραγωγής –το γεωργικό νοικοκυριό και το άμεσο περιβάλλον του– για την οποία η κλασική αγροτική κοινωνιολογία δεν φαινόταν να παρέχει ικανοποιητικά αναλυτικά εργαλεία. Αμερικανοί αγροτοκοινωνιολόγοι, που όχι τυχαία προσηγήθηκαν των συναδέλφων τους του αστικού χώρου, αναφέρθηκαν στην αναγκαιότητα μιας «περιβαλλοντικής κοινωνιολογίας» (Buttel and Flinn, 1977). Η προτεινόμενη σύνθεση της μαρξιστικής και βεμπεριανής παράδοσης σε ένα πρωτότυπο «συγκρουσιακό μοντέλο» της κοινωνικής δομής και αλλαγής, επίκαιρο και για άλλους λόγους σήμερα (Mouzelis 1990), αντιμετώπιζε επαρκέστερα το πρόβλημα της αλληλεξάρτησης αστικών και αγροτικών δράσεων σε σχέση με τις περιβαλλοντικές τους επιπτώσεις. Προϊόν αυτών των επεξεργασιών ήταν η διαπίστωση πως τα περιβαλλοντικά προβλήματα της γεωργικής δραστηριότητας δεν είναι απλώς αποτελέσματα μη κατάλληλων «γεωργικών πρακτικών» που θα μπορούσαν, κατά την περιγραφική αντίληψη, να διαφοροποιηθούν στα πλαίσια της υφιστάμενης αγροτικής δομής. Στην πραγματικότητα αποτελούν δομικά στοιχεία, λειτουργώντας περιοριστικά έναντι των υποτιθέμενων δυνατοτήτων βελτίωσης του φυσικού περιβάλλοντος, εφόσον οι τελευταίες δεν συνοδεύονται από ριζικές αλλαγές σ' αυτή την ίδια την αγροτική δομή (Buttel, 1979).

Η εν λόγω θεωρητική παρέμβαση, εισάγοντας την έννοια της αγροτικής δομής, είχε σαν αποτέλεσμα την αποφασιστική απώθηση του οριζοντια των ανθρωπογενών μετασχηματισμών του περιβάλλοντος της υπαίθρου και ειδικότερα αυτών που αφορούν τη γεωργία, πέραν του σημείου παραγωγής. Και τούτο γιατί η αγροτική δομή αφορούσε ένα πλέγμα σχέσεων εξικνούμενο από την παραγωγική μονάδα μέχρι το ευρύτερο κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον. Ειδικότερα αυτό σήμαινε τη συνεξέταση του συστήματος καλλιέργειας/εκτροφής στο επίπεδο της παραγωγικής μονάδας, τον τύπο συνάρθρωσης των μονάδων αυτών στο χώρο παραγωγής και την ένταξη του τελευταίου στο περιφερειακό, το εθνικό και το διεθνές τους περιβάλλον (Φαρδής, 1983). Όλες αυτές οι σχέσεις, θεωρούμενες στον δομικό τους αλληλοκαθορισμό είναι ευνόητο ότι επιτρέπουν την ανάλυση των επιπτώσεων στο περιβάλλον εξαιτίας μιας παραγωγικής δραστηριότητας, εν προκειμένω της γεωργίας, που δεν είναι μόνο ένας ακόμη κλάδος παραγωγής αλλά και ένας ειδικός τρόπος οργάνωσης της εργασίας, όπως και των κοινωνικών σχέσεων που συνάπτονται στα πλαίσια αυτού του τελευταίου. Η έμφαση στην έρευνα του ιδεολογικο-πολιτικού εποικοδομηματος που διαχέει/επιβάλλει το παραπάνω πλέγμα των παραγωγικών σχέσεων, παραγνώρισε τη σημασία συνεκτίμησης των συγκεκριμένων μεθόδων εργασίας που σε ένα ιδιαίτερο τρόπο παραγωγής ορίζουν ότι στη μαρξική εννοιολόγηση αποδίδεται σαν «οικειοποίηση της φύσης» από τον εργαζόμενο. Η επίπτωση αυτής της

παραγνώρισης –για άλλους λόγους συνέβη και από μαρξιστές όπως υποδεικνύουν σύγχρονες αντιμετωπίσεις του προβλήματος (Benton 1989)– είναι σοβαρή καθώς συνδέεται με βαθύτερες αιτίες πολιτισμικής αφετηρίας για τις οποίες η σχετική έρευνα των ιστορικών σχέσεων του ανθρώπου και της φύσης αποτελεί επείγουσα προϋπόθεση (Λουλούδης και Θεοχαρόπουλος, 1990). Το γεγονός είναι, και στα πλαίσια αυτής της εργασίας τούτο αρκεί, ότι η προαναφερθείσα παραγνώριση δεν έμεινε χωρίς τις πρακτικές της συνέπειες. Ένα παράδειγμα είναι η παιδεία, όπως ήδη σχολιάστηκε στις σχετικές εισαγωγικές παρατηρήσεις, των γεωπόνων της μεταπολεμικής περιόδου, υπευθύνων καθ' ύλην για τον ραγδαίο γεωργικό εκσυγχρονισμό της ίδιας εποχής. Διερωτάται κανείς, σήμερα, ποιο θα μπορούσε να ήταν το αποτέλεσμα της επικοινωνίας αυτής της παιδείας με το ιστορικό πρόβλημα των σχέσεων του ανθρώπου με τη φύση, αν φυσικά υπήρχε, τότε, ένας ανάλογος προβληματισμός. Ιδιαίτερα με εκείνη την ιστορία που ο F. Braudel αποκαλεί «στάσιμη»: μια ιστορία με αργή πορεία με αργές μεταβολές, συχνά κατασκευασμένη από επίμονες επαναφορές, από κύκλους που επαναλαμβάνονται ατελείωτα... την ιστορία που βρίσκεται σχεδόν έξω από το χρόνο, εκείνη που αφορά τα άψυχα πράγματα. Την ιστορία που αγνοούσαν αλλά και απωθούσαν οι γεωπονικές σπουδές ως άσχετη με τις εκπαιδευτικές τους στοχεύσεις. Πώς ήταν δυνατόν, με άλλα λόγια, να γίνουν δεκτές μέσα στην ιδεολογικο-θεωρητική ατμόσφαιρα των κυρίαρχων μεταπολεμικών παραδειγμάτων του νεοεξελικτισμού και του τόσο συγγενούς –επ' αυτού– «ορθόδοξου» μαρξισμού, η «στάσιμη ιστορία», η αργή πορεία, οι επίμονες επαναφορές αέναα επαναλαμβανόμενων κύκλων που χαρακτηρίζουν τη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον του, όπως άλλωστε και η εξίσου σχεδόν παραμεληθείσα αργόσυρτη «κοινωνική ιστορία», σε αντίθεση με τη νευρώδη και ακούντως προσεχθείσα «ιστορία των γεγονότων». Είναι πέραν κάθε αμφιβολίας ότι αυτή η επιλεκτική επικύρωση των στοιχείων που συνέθεταν την εικόνα του παρελθόντος, διαμόρφωσαν και το παρόν από το οποίο είχε η ίδια διαμορφωθεί¹. Οι πρακτικές συνέπειες αυτών των ιδεολογικο-θεωρητικών επιλογών θα αναζητηθούν στη συνέχεια μέσα από τη συνοπτική παρουσίαση των μείζονων μετασχηματισμών του περιβάλλοντος της υπαίθρου που επέβαλε ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας.

1. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της παράδοσης. «Αυτό που στην πραγματικότητα υπάρχει είναι όχι μια παράδοση (αυτή ή κάποια άλλη), αλλά μια επιλεκτική (=επιλεγμένη) παράδοση: μια συνθεμένη εικόνα του παρελθόντος, μια εικόνα που διαμορφώνει το παρόν από το οποίο έχει η ίδια διαμορφωθεί. Πρόκειται φυσικά για μια πολύπλοκη διαδικασία που την ονομάσαμε παράδοση της «παράδοσης» και που έχει σχέση με τη λειτουργία της ιδεολογίας και την παραγωγή και αναπαραγωγή της κοινωνικής γνώσης (Σκουτέρη-Διδασκάλου 1981).

Μειζονες μεταβολές του φυσικού περιβάλλοντος και του αγροτικού τοπίου

Η πρώτη κατηγορία των μειζονων μεταβολών του φυσικού περιβάλλοντος για γεωργική χρήση με άμεσες συνέπειες και στη διάπλαση του αγροτικού τοπίου, οφείλονται στην τροποποίηση των εδαφοϋδρολογικών οικολογικών συστημάτων.

Μεγάλα εγγειοβελτιωτικά έργα όπως φράγματα, αρδευτικά δίκτυα, εθνικοί-αγροτικοί δρόμοι και αναδασμοί αποτελούν τη βασική υποδομή της σύγχρονης γεωργίας. Οι αδρές περιβαλλοντικές συνέπειες αυτών των έργων συνοψίζονται στην καταστροφή της ιθαγενούς χλωροπανίδας από πλημμύρες και ύλυσσυσώρευση στα ανάντι καθώς και αυξημένη αλάτωση στις καλλιεργούμενες εκτάσεις κατάντι, αιολική και υδατική διάβρωση, επικράτηση ενός ασταθούς μωσαϊκού βλάστησης όπου κυριαρχεί η εξειδικευμένη μονοκαλλιέργεια, εκτοπίζοντας τις παραδοσιακές φυτικές διαπλάσεις του μεσογειακού οικοσυστήματος και συνακόλουθα του τοπίου.

Εντυπωσιακός είναι ο ρυθμός έντασης αυτών των επεμβάσεων του ανθρώπου κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Οι ποτιστικές γαίες την επαύριο της Επανάστασης, σύμφωνα με τον Tiersch, δεν υπερβαίνουν τα 15,74% του συνόλου ή τα 204.538 στρέμματα. Οι μεγάλες τομές συνέβησαν αρκετά καθυστερημένα π.χ. στην Κωπαΐδα, ενώ μεγάλα έργα δεν είχαν αναληφθεί με εξαίρεση, ίσως, εκείνα που έγιναν στα τέλη του 15^{ου} και στον 15^ο αιώνα στις περιοχές όπου καλλιεργείτο το ρύζι, χωρίς να αίρεται ωστόσο η γενική διαπίστωση πως «τα δείγματα των εγγειοβελτιώσεων δεν αλλάζουν την εικόνα του τοπίου» (Ασδραχάς 1984). Ο πρώτος σταθμός στην εκτέλεση των εγγειοβελτιωτικών έργων στην Ελλάδα είναι η περίοδος 1925-1940¹. Πρόκειται για την εποχή διαμόρφωσης αντιλήψεων περί της σχέσεως πληθυσμού και γεωργικής επιφάνειας, τη λεγόμενη σχετική πυκνότητα, που θεωρείται μεγάλη, αποδιδόμενη στη δραματική έλλειψη καλλιεργήσιμης γης (Σακαντάνης 1945). Πολλές εκτάσεις κρυμμένες κάτω από το χαρακτηρισμό της «βοσκής» ή τεράστιοι ελαιώνες παραμένοντες «φέουδα» της μεγαλοϊδιοκτησίας αναμένουν την παραγωγική τους αξιοποίηση. Όπως άλλωστε το 19,45% του εδάφους που βρίσκεται σε αγρανάπαιψη, ακόμα και το 83% των καλλιεργούμενων αγρών που απασχολεί η ασύμφορη σιτοπαραγωγή ή τα 6 εκατ. στρέμματα που αναμένουν εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών έργων.

Ο δεύτερος σταθμός στην πορεία των εγγειοβελτιωτικών έργων, συνδέεται με την περίοδο 1950-1958 όταν συντελείται σχεδόν άλμα με την κατασκευή των φραγμάτων εκτροπής των ποταμών Αλιάκμονα, Αξιού, Αχελώου, το φράγμα πολλαπλού σκοπού του ποταμού Ταυρωπού και οι τρεις σήραγγες αποχετεύσεως που επεκτείνουν την αρδευόμενη επιφά-

1. Για μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία των εγγειοβελτιωτικών έργων στην Ελλάδα από τις αρχές του παρόντος αιώνα, βλέπε την εργασία του Μ. Sivignon (1977) για τον Πηνειό.

νεια σε 1.200.000 στρέμματα. Παράλληλα φυσικά συνεχίζονται οι αποξηράνσεις λιμνών και ελών καθώς και τα αντιπλημμυρικά ποταμών της προηγούμενης περιόδου. Η αύξηση συνεχίστηκε στην επόμενη περίοδο 1958-1977 αγγίζοντας τα 4.000.000 στρέμματα ενώ μετά το 1970 άρχισε σε μεγάλη κλίμακα η κατασκευή συλλογικών αρδευτικών δικτύων τεχνητής βροχής (Κοντογεωργάκος, 1987). Σήμερα αρδεύονται περίπου 11,5 εκατ. στρέμματα ή 32,6% του συνόλου των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Ένα μέτρο των πραγματοποιηθέντων ή των προγραμματιζόμενων επεμβάσεων, δίνουν, αφενός οι αποξηράνσεις αφετέρου οι εκτροπές ποταμών. Ενδεικτική των πρώτων είναι η αποξήρανση σε 60 χρόνια των 3/4 από τα 1500 τετρ. χιλ. υδροβιοτόπων της Μακεδονίας, με αφορμή και αφετηρία τις ανάγκες του Εποικισμού (Psilonikos, 1988). Προεξάρχον παράδειγμα των δεύτερων είναι η διαβόητη εκτροπή του Αχελώου. Στα σχέδια της τελευταίας περιλαμβάνονται ένα φράγμα στη θέση Συκιά, ένα στη Μεσοχώρα Τρικάλων και δύο ακόμη στην Πύλη και το Μουζάκι, όπου ο ορεινός όγκος της Πίνδου συναντάται με τη θεσσαλική πεδιάδα, για την άρδευση της οποίας, υποτίθεται κατά κύριο λόγο, πραγματοποιείται το σύνολο των έργων. Ο υδάτινος όγκος θα οδηγηθεί από τη Συκιά προς τον κάμπο μέσω υπόγειας σήραγγας 19 χιλ. ενώ θα απαιτηθεί μεταξύ Μεσοχώρας και Συκιάς μια άλλη προσαγωγός σήραγγα 8 χιλ. Την όλη εικόνα του έργου συμπληρώνουν πολλά χιλ. ορεινής οδοποιίας, εργοταξίων σε ύψος 1000 μέτρων, βοηθητικών σηράγγων και εντέλει το αρδευτικό-αποστραγγιστικό δίκτυο στον κάμπο της Θεσσαλίας που θα εξυπηρετήσει κατά τους μετριοπαθέστερους υπολογισμούς 850.000 στρέμματα (Μοδινός, 1990).

Είναι μάλλον βέβαιο ότι ο Κ. Καραβίδας των «μικρών και μεσαίων κοινοτικών έργων», δεν θα αναγνώριζε στα μόλις περιγραφέντα σχέδια το χαρακτηρισμό τους ως εγγειοβελτιωτικά. Όσο που ο ίδιος πρώτος εισηγήθηκε στα 1933 αλλά για την μικροκλίμακα της ελληνικής κοινότητας και όχι κατ' ανάγκη σε αντιδιαστολή με την *ex principio* άρνηση της μεγάλης κλίμακας, όπως θα ήθελε η σύγχρονη οικολογική δογματική. Κατ' αυτόν προείχε, και δεν ήταν άσχετο με την προτίμησή του στην εμπειρική επιτόπια έρευνα πριν τη χάραξη οποιασδήποτε αναπτυξιακής πολιτικής, η επίμονη επιδίωξη αξιοποίησης της ιδιαίτερης «γεωφυσικής οντότητας του ελλαδικού χώρου». Υποστήριζε συγκεκριμένα, ότι η γεωγραφική πολυμορφία της ηπειρωτικής ενδοχώρας και η εγγύτητα του όλου «τοπίου» προς τη θάλασσα, εννόησε τις σχετικές ειδικεύσεις στην πρωτόγονη αγροτική οργάνωση, τη «δημητριακή κοινότητα». Εξ ου και η θέση του εναντίον της οιτάρκειας, η κατανόηση της σημασίας της αγρανάπαυσης, της ισορροπίας μεταξύ ζωνών γεωργίας και κτηνοτροφίας, της εντατικοποίησης σε ένα έδαφος περιορισμένο πλην παραγωγικά «πολυάνυμο» (Καραβίδας, 1980).

Υπάρχει όμως και μια άλλη ενδιαφέρουσα οπτική στις απόψεις του Καραβίδα που αφορά επίσης, ίσως κατεξοχήν, το παρόν κείμενο. Αν όλο το έργο του Καραβίδα είναι αφιερωμένο στην υπεράσπιση του κοινοτι-

κού θεσμού, η βασική του επιχειρηματολογία δεν παραλείπει συνεχώς να τονίζει τη σημασία των συλλογικών εγγειοβελτιωτικών έργων στη θεμελίωση και αξιοπιστία των συναπτόμενων σε αυτά τα πλαίσια, παραγωγικών/κοινωνικών σχέσεων. Αυτή η διαλεκτική παραγωγικών και κοινωνικών δράσεων στο φόντο της ήδη κατακτημένης εμπειρίας του κοινοτικού καθεστώτος, εξειδικεύει στα καθ' ημάς τη γενικώς ισχύουσα για τη Μεσογειακή Ευρώπη συσχέτιση της τριμερούς τοπογραφικής της διαίρεσης (πεδιάδες, λόφοι, όροι) με τη διαφοροποιημένη χρήση της γης (*alger, saltus, silva*), ήδη από τους Ρωμαϊκούς χρόνους, ερμηνεύοντας εντέλει και τη λογική μετασχηματισμού του ελληνικού παραδοσιακού αγροτικού τοπίου (Carrere and Dugrant, 1960). Αλλά για τη σύγχρονη έκφραση αυτής της σχέσης «παραγωγικών έργων» και «κοινωνικής/κοινοτικής δράσης», ορισμένα συμπληρωματικά σχόλια θα αφιερωθούν πιο κάτω.

Η δεύτερη κατηγορία μεγάλων μεταβολών του φυσικού περιβάλλοντος και του τοπίου της υπαίθρου αφορά την άμεση τροποποίηση των φυτοζωικών κοινοτήτων. Η έννοια της αμεσότητας εδώ αναφέρεται στη σχέση μέσων και σκοπών και σε αντίθεση με το «έμμεσον» της εγγειοβελτίωσης σε σχέση με τον «άμεσο» σκοπό της παραγωγής. Για παράδειγμα όταν μια τεχνητή λίμνη πνίγει μέχρι και τρεις ζώνες βλάστησης, εξαφανίζοντας τμήμα της πανίδας των ορεινών κοιλάδων (ανάλογα συμβαίνουν και στην αντίστροφη περίπτωση της αποξήρανσης¹), τούτο γίνεται παρεμπιπτόντως καθώς ο κύριος σκοπός είναι το έργο καθεαυτού. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τη βελτίωση του βιολογικού υλικού για παραγωγικούς σκοπούς. Εδώ ο άμεσος σκοπός είναι η τροποποίηση της σύνθεσης και των ιδιοτήτων της βιοκοινότητας, συνήθως αποσκοπώντας στην εκλεκτική ενίσχυση χαρακτηριστικών συνδεδεμένων με τις οικονομικές επιδόσεις των «παραγωγικών» ειδών που, όμως, και κατ' αντιστοιχία μειώνουν άλλα χαρακτηριστικά, ή τη σημασία των «μη παραγωγικών» γενών, ειδών, ποικιλιών, φυλών. Στην εποχή μας η ποικιλομορφία της βιόσφαιρας εκτιμάται ως μειωμένη και για τους παραπάνω λόγους. Σταθερό κριτήριο της βελτίωσης των γεωργικών φυτών και των εκτρεφόμενων ζώων παραμένει η ανάδειξη χαρακτηριστικών συνδεδεμένων με την αύξηση της παραγωγικότητας κυρίως είτε με τη μορφή της αυξημένης «χωρητικότητας» των χημικών εισροών είτε με τη μορφή της προσαρμογής στις απαιτήσεις υποκατάστασης της ανθρώπινης με μηχανική εργασία. Υπάρχει όμως και ένα άλλο σημαντικό πεδίο επεμβάσεων και αυτό αφορά τη δημιουργία και συντήρηση του τεχνητού περιβάλλοντος, εντός του οποίου προορίζεται να αναπτυχθεί το βελτιωμένο βιολογικό υλικό. Με τη σειρά της και αυτή η επέμβαση ευθύνεται για την τροποποίηση του φυτοζωικού –και όχι μόνον– περιβάλλοντος (φυτοφάρμακα, ανόργανα λιπάσματα, ορμόνες, αντιβιοτικά κ.ά.).

1. Ένας μηχανικός που δοσίλειπε στην αποξήρανση της λίμνης Ξυνιάδας, ανάμεσα στη Λαμία και το Δομοκό πριν 48 χρόνια, μας έχει δώσει ένα εξαιρετο χρονικό του «ξαφνικού θανάτου» 2600 στρεμμάτων λίμνης και 5000 καλαμών-βάλτου (Παπαλέξης, 1988).

Η σημασία των παραπάνω, άμεσων όπως χαρακτηρίστηκαν, επεμβάσεων στη φύση είναι εμφανής σε σχέση με τις μεταβολές του τοπίου, τις οποίες προκαλούν. Η σχεδόν πλήρης εγκατάλειψη των αμειψισπορών, η συνεχής μείωση των αγροαναπλάσεων, η αντικατάσταση τοπικών ποικιλιών ή φυλών με τις παραγωγικότερες αλλά ασθενέστερα προσαρμοσμένες στο μικροπεριβάλλον που τις φιλοξενεί, βελτιωμένες σειρές, έχουν επιπτώσεις τόσο στη λειτουργία, τη «φυσιολογία» του αγρο-οικοσυστήματος, όσο και σε ό,τι θα μπορούσε να αποκληθεί «μορφολογία» του γεωργικού τοπίου. Παλαιότερα τη μορφολογία του παραδοσιακού μεσογειακού τοπίου όριζε, από οικονομική άποψη, η πολυκαλλιέργεια ως κλειδί για την επιβίωση του αγροτικού νοικοκυριού, καθιστώντας αναγκαία μια ποικιλία χωροθετήσεων και εκμεταλλεύσεων των παραγωγικών εδαφών. Αντίστοιχες αιτίες επέβαλαν τη ζωνοποίηση των χρήσεων της γης αναλόγως όχι μόνο της γονιμότητας αλλά και των απαιτούμενων προς αξιοποίηση της εργατοωρών απασχόλησης. Έναντι αυτών των ρυθμίσεων η επαληθευθείσα πρόταση του Borlaugh, πατέρα της «πράσινης επανάστασης» του μεταπολέμου, σπέρνετε «αυτά» τα στάρια με 12 κιλά άζωτο και 4-6 κιλά φώσφορο και θα έχετε θαυμάσιες αποδόσεις, απεδείχθη, από την άλλη, ισοπεδωτική για το χαρακτηριζόμενο, πια στις μέρες μας, από ακραία οικολογική και αισθητική μονοτονία, αντιστοίχως, γεωργικό περιβάλλον και τοπίο.

Στην Ελλάδα ανάλογα πειράματα είχε αρχίσει από το 1923-24, ο νυν ακαδημαϊκός Γιάννης Παπαδάκης και ένα χρόνο αργότερα ο Σταθμός Καλυτερεύσεως Φυτών, πρώτα στη Λάρισα και με απόφαση του Παπαναστασίου το 1927 στην Θεσσαλονίκη, όπου έτυχαν της υποστήριξης του Εποικισμού Μακεδονίας. Οι πρωτοποριακές αυτές προσπάθειες αν και οδήγησαν στην κατάκτηση της σιτάρκειας μετά το 1950¹, δεν αντιστοιχούν ωστόσο στις διαδικασίες της «πράσινης επανάστασης». Η τελευταία θα εισαχθεί μια δεκαετία αργότερα με την εφαρμογή των διπλών και στη συνέχεια (μετά το 1977) των απλών υβριδίων. Άμεση συνέπεια αυτής ήταν η απόσυρση της καλλιέργειας του καλαμποκιού από τις ξηρικές ορεινές και ημιορεινές περιοχές και την επέκτασή του, ιδιαίτερα μετά το 1980, στις αρδευόμενες εκτάσεις, όπου η μέση απόδοση πενταπλασιάστηκε έναντι εκείνης του 1960.

Η τρίτη κατηγορία επεμβάσεων του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον προς όφελος της σύγχρονης γεωργίας συνδέεται με τις ενεργειακές εισροές που απαιτεί η τελευταία. Η διαφορά από τις αντίστοιχες απαιτήσεις των παραδοσιακών γεωργικών συστημάτων είναι σημαντική. Ένα σύγχρονο εντατικό σύστημα καλαμποκιού απαιτεί διπλάσια «επικου-

1. Η επιτυγθείσα σιτάρκεια οφείλετο κυρίως στην επέκταση της, θρυλικής για τους γεωπόνους της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου ποικιλίας Γ38290 αλλά επίσης και στην αλλαγή του καθεστώτος λίπανσης (κυριαρχία αζωτούχων έναντι φωσφοροκαλιούχων), όπως και στην έναρξη της φυτικής καταπολέμησης, σε συνδυασμό πάντα με την από το 1927 προστασία της σιτοπαραγωγής δια της πολιτικής τιμών και της κρατικής συγκεντρώσεως του προϊόντος (Παπαδάκης, 1983).

ρική» ενέργεια από το αντίστοιχο παραδοσιακό, κυρίως για αξιοτούχο λίπανση (39%) αλλά και άρδευση (30%) ή ορυκτά καύσιμα (17%) (Γερράκης 1985). Είναι προφανές ότι οι προηγθεισες κατηγορίες επεμβάσεων θα ήταν αδιανόητες χωρίς τις δραματικές αλλαγές που συνέβησαν στο ενεργειακό καθεστώς της σύγχρονης γεωργίας. Αυτή τη σημασία της ενέργειας αναγνώρισε, προ τριακονταετίας ο ανθρωπολόγος E.R. Wolf, όταν διαφοροποίησε τους «οικότυπους» των παλαιότεχνικών και νεοτεχνικών παραγωγικών συστημάτων, με βάση το κριτήριο της ενεργειακής πηγής που χρησιμοποιούν. Στα πρώτα κυριαρχούσε η ανθρώπινη ή/και ζωική ενέργεια ενώ στα δεύτερα η ορυκτή ή γενικότερα η «επιστημονικώς» παρεχόμενη ενέργεια (Wolf 1966). Αρχούν οι προφανείς επιπτώσεις της ραγδαίας εκμηχάνισης της μεταπολεμικής εποχής στο αγροτικό τοπίο και οι λιγότερο εμφανείς αλλά διαπιστωμένες επιπτώσεις στο οικοσύστημα (συμπίεση εδάφους, διάβρωση, εξάντληση μη ανανεώσιμων πόρων κ.ά.) για να γίνει κατανοητή η σημασία της ευρηματικής τυπολογίας του Wolf. Είναι γεγονός ότι η ευχερέστερη αλλά όχι πάντοτε ορθολογική κρατική δανειοδότηση, τα τελευταία χρόνια, υπήρξε καθοριστική των τάσεων εξέλιξης των ελληνικών αγροτικών συστημάτων. Χαρακτηριστικά, το ποσοστό επενδύσεων σε ελκυστήρες και παρελκόμενα, από την έναρξη εφαρμογής του προγράμματος εκσυγχρονισμού της ευρωπαϊκής γεωργίας, βάσει του στρατηγικού, για την αναδιάρθρωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, Κανονισμού 797/85 (από 1986 έως α' εξάμηνο 1988), είχε διπλασιαστεί εξισούμενο με το σύνολο των επενδύσεων στη ζωική παραγωγή, επιτείνοντας τη δομική ανισορροπία μεταξύ της τελευταίας και της φυτικής παραγωγής (Λουλούδης και Θεοχαρόπουλος 1990).¹

Η «απάντηση» της φύσης και η «σιωπή» της τοπικής κοινωνίας

Όμως αναλύοντας τις επιπτώσεις της μεταβολής των γεωργικών συστημάτων επί του αγροοικοσυστήματος ή/και του τοπίου της υπαίθρου, η ολοκλήρωση του θέματος επιβάλλει και τη συνεκτίμηση της αντίστροφης επιρροής. Την ανάγκη αυτή υπενθυμίζει η παρατήρηση του ιστορικού R. Romano, ότι δηλαδή, το φυσικό περιβάλλον δεν μένει παράλοτο στις ανθρωπογενείς τροποποιήσεις του. Συνεπώς πέραν από τη μελέτη των ανθρώπινων επεμβάσεων, απαιτείται μια διαλεκτική θεώρηση του συνολικού ζητήματος. Συγκεκριμένα: τι και πώς «απαντάει» η φύση στην ανθρώπινη δράση επ' αυτής (Romano 1988). Ιχνηλατώντας πιο συγκεκριμένα αυτά τα ερωτήματα, στοιχεία αντλούνται στη συνέχεια από πρόσφατη έρευνα των σχετικών εξελίξεων σε πεδινή κοινότητα που υπέστη

1. Ενδεικτικώς, ο αριθμός των ελκυστήρων από 3200 στα 1947 ανήλθε στους 24.533 στα 1962 (Κιτσίκης 1964), για να φθάσει είκοσι τρία χρόνια αργότερα στους 238.000 ή 6 ανά 1000 στρέμματα, έναντι 1.495.000 ή 8 ανά 1000 στρέμματα της πρώτης, σε αριθμό, Γαλλίας στην ΕΟΚ των 12 (Τσιτσαρέλης, 1989).

κατά τη μεταπολεμική εποχή ραγδαίο γεωργικό εκσυγχρονισμό. Πρόκειται για την Ανθήλη, πρώην Ιμίρ-Μπέη πλησίον του Δέλτα του Σπερχειού στην πεδιάδα της Λαμίας (Louloudis et al, 1989). Αναζητώντας τη γενεαλογία ανάδυσης μορφών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μέσα από την ιδιαιτερότητα του προκαπιταλιστικού παρελθόντος της συγκεκριμένης μικρο-κοινωνίας, η διεύρυνση του ερευνητικού πεδίου από τα γεωγραφικά όρια της τελευταίας σε εκείνα της λεκάνης του Σπερχειού, κρίθηκε τόσο αναγκαία όσο η ανάλογη διεύρυνση του ιστορικού πεδίου (τοπική κοινωνία-ελληνική κοινωνία/κράτος). Άλλωστε το εγχειρίδιό μας έργο της μεταπολεμικής εποχής που άλλαξε τη φυσιογνωμία της εν λόγω κοινότητας, δεν ήταν παρά προϊόν της αντιμετώπισης των φυσικών περιορισμών (πλημμύρες, ελονοσία, παθογενή εδάφη) αλλά και πλεονεκτημάτων (προσχωσιγενής επέκταση της δελταϊκής γης), δηλαδή δυνάμεων που ενεργούσαν σε όλη την έκταση της λεκάνης και ήταν ανεξάρτητες, εν πολλοίς, του ανθρώπου και ιδιαίτερα των μελών της τοπικής κοινωνίας, καθώς επηρεάζονταν από εξελίξεις και συμβάντα δρώντα σε όλη την έκταση της λεκάνης του Σπερχειού (βλ. σχετ. Χάρτη 1). Καθώς η ανθρωπογενής δράση στην περιοχή του Δέλτα προηγείται του 18ου αιώνα (Kraft et al, 1987), απορία προκαλεί η αύξηση των αλλουβιακών αποθέσεων στην ευρύτερη πεδιάδα της κοινότητας από το τέλος του περασμένου αιώνα και ιδιαίτερα κατά την τελευταία τριακονταετία (βλ. σχετ. Χάρτη 2). Η εν λόγω απορία επιχειρήθηκε να απαντηθεί συσχετίζοντας την εξέλιξη του παραγωγικού συστήματος στη λεκάνη και τις επιπτώσεις του στη γεωμορφολογία της.

Μέχρι και το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, στην κοινότητα Ιμίρ-Μπέη, έχει εγκατασταθεί ένα μικτό σύστημα ημινομαδικής κτηνοτροφίας-γεωργίας-αλιείας, με τα χαρακτηριστικά της εκτατικότητας που προσφυνώσ αποκάλυψε ο Καραβίδας «δημητριακό τσιφλίκι» και τα οποία διατηρήθηκαν και μετά την πώληση του κτήματος από τους Οθωμανούς στους Έλληνες γαιοκτήμονες, αδελφούς Τσάλλη (1833). Έχει παρατηρηθεί ότι η αγροτική μεταρρύθμιση σπάζοντας τη συμπληρωματικότητα μεταξύ τσιφλικιού και κτηνοτροφίας και αποκαθιστώντας τη μικροϊδιοκτησία εισήγαγε ποσοτικές αλλαγές στη γη και, κυρίως, ποιοτικές με την έννοια της οργάνωσης της παραγωγής (Νιτσιάκος, 1986). Το ζήτημα αφορά ιδιαίτερα τη Φθιώτιδα μια από τις λίγες περιοχές της μετεπαναστατικής Ελλάδας όπου διατηρήθηκε το ιδιοκτησιακό δικαίωμα των πρώην κατακτητών, με συνέπεια την επιβίωση των τσιφλικιών, πωληθέντων στο μεταξύ σε Έλληνες γαιοκτήμονες. Ενδιαφέρουσα είναι μια όψη των προαναφερθεισών αλλαγών στην οργάνωση της παραγωγής που επέφερε η αγροτική μεταρρύθμιση, η οποία αν και οικολογικού χαρακτήρα είχε σημαντικές επιπτώσεις στην κοινωνικοοικονομική φυσιογνωμία της κοινότητας Ανθήλης. Πρόκειται για την παρατηρηθείσα αύξηση του ρυθμού των προσχωσιγενών αποθέσεων η οποία, λογικά, συνδέεται με την εκτόπιση της μετακινούμενης κτηνοτροφίας, προς όφελος της αποκατασταθείσας μικροϊδιοκτησίας. Η κυριαρχία της αιγοτροφίας χωρικής

εκτροφής στα ορεινά και ημιορεινά (Κωστής 1987), σε συνδυασμό με τον επιβιώσαντα νομαδικό μικρών αποστάσεων, πρέπει να είχε σοβαρές επιπτώσεις στη σταθερότητα των φυτικών διαπλάσεων, οδηγώντας στην αύξηση των διαβρωτικών φαινομένων και εντέλει των παρακτιών και παραποτάμιων αποθέσεων¹. Αλλά αυτή η απάντηση του τοπίου, διέγειρε τις προσδοκίες κατάληψης των νεοσχηματιζόμενων γαιών, αποτελώντας ταυτοχρόνως πρόκληση εποικισμού της πεδιάδας και ισχυρό κίνητρο αξιοποίησης του δυνάμει παραγωγικού της, πλην, «αδέσποτου» εδάφους.

Ανάλογα προβλήματα θα προκαλέσει στο περιβάλλον η μεταβολή του παραγωγικού συστήματος στην πεδιάδα. Η μείωση της βόσκησης, στέγρησε τα εδάφη από τη φυσική λίπανση που πρόσφεραν τα περιττώματα των κοπαδιών κατά τη χειμερινή περίοδο. Η απώθηση, λόγω επέκτασης των καλλιεργειών (βλ. σχετ. Χάρτες 3, 4, 5) των εκτεταμένων διαπλάσεων από μακί, μεσογειακά δάση κωνοφόρων, μικτές φυλλοβόλες βλαστήσεις, προς τις παρόχθιες ζώνες του ποταμού, αποσταθεροποίησε το παραδοσιακό πεδινό-παρακτιό οικοσύστημα και αλλοίωσε το αντίστοιχο τοπίο. Η προκληθείσα τάση των διαβρώσεων αργή αρχικά, επιταχύνθηκε με την ολοκλήρωση του εγγειοβελτιωτικού έργου και του αναδασμού που ακολούθησε στη δεκαετία του 1970, καθώς και από την άποψη των καλλιεργειών, την επιβεβλημένη για την άρση της παθογένειας των εδαφών, ορυζοκαλλιέργεια, διαδέχθηκε, με τάσεις μονοκαλλιέργειας, η πλέον εκμηχανισμένη βαμβακοπαραγωγή (βλ. σχετικό Πίνακα). Στη φορά αυτών των εξελίξεων, αναμενόμενο αποτέλεσμα ήταν η ενίσχυση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων επί του αγροοικοσυστήματος και του γειτνιάζοντος υδροβιότοπου του Δέλτα, εξαιτίας του κυριαρχήσαντος εντατικού γεωργικού προτύπου. Ακριβώς η παρατηρηθείσα αύξηση του ρυθμού των δελταϊκών αποθέσεων στον αιώνα μας και κυρίως κατά την τελευταία τριακονταετία, ελλείπει άλλων στοιχείων, μαρτυρά την «απάντηση» του φυσικού περιβάλλοντος στην μεταβολή (εντατικοποίηση) του παραγωγικού συστήματος. Προχωρώντας περισσότερο προς την κατεύθυνση των λειτουργικών χαρακτηριστικών ή της «φυσιολογίας» του αγροοικοσυστήματος, θα μπορούσε να διαπιστωθεί ότι οι επιμέρους απαντήσεις του τελευταίου (μείωση των αποδόσεων, πτώση υδατικών οριζώντων, αλάτωση επιφανειακού εδάφους, ρύπανση φυσικών αποδεκτών, διάβρωση κ.ά.), δεν είναι παρά το συνδυαστικό αποτέλεσμα των πρακτικών μιας ειδικής (κοινωνικής) οργάνωσης του χώρου (παραγωγής). Η εντατικοποίηση των πρακτικών αυτών προκάλεσε εκείνες τις δυσλειτουργίες, σε οικοσυστημικό επίπεδο, που με τη σειρά τους προκάλεσαν και προκαλούν ερεθίσματα για τη σύλληψη και τον (κοινωνικό) σχεδια-

1. Οι εν λόγω αλλαγές στη χρήση της γης και στην οργάνωση της παραγωγής, δεν αποκλείεται να συνέβαλαν καθοριστικά στη μείωση μέσα σε ένα αιώνα κατά 50% των δασών και βοσκοτοπων (Κόντος 1929), έτσι ώστε ήδη στο μεσοπόλεμο η διάβρωση εμφανίζεται πλέον ως «εθνικός κίνδυνος» (Νεύρος 1938).

σμό μιας «νέας γενιάς» χώρου (παραγωγής), ολοκληρώνοντας το διαλεκτικό σχήμα που προτείνει ο ιστορικός R. Romano. Το εν λόγω σχήμα προσφέρει μια ενδιαφέρουσα, σε ανύποπτο χρόνο διατυπωθείσα, ερμηνεία για την τρέχουσα πολυσυζητημένη αναθεώρηση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής, κατά την οποία επιβάλλεται η επιστροφή σε «κατάλληλα φυσικά προσαρμοσμένες» παραδοσιακές παραγωγικές πρακτικές και συνακόλουθα σε τοπία που λειτουργικά και αισθητικά τους αντιστοιχούν. Έτσι δεν είναι απροσδόκητο ότι σε συνδυασμό με τα προτεινόμενα εκτατικά, μικτά (φυτικά-ζωικά) παραγωγικά συστήματα, «συνοδευτικά» μέτρα, προμοδοτούν την αγρανάπαιψη (set-aside) και τις αμειψιοπορές σε τύπους τοπίων όπου οι λωρίδες τις παραγωγικής γης περιβάλλονται από ενδιαιτήματα της άγριας ζωής, μέσω της αναγέννησης των φυτοφρακτών (hedgerows) και των φυσικά ή τεχνητά αναδασώσεων πρώην καλλιεργούμενων γαιών. Αυτή ενδεχομένως την κίνηση περιγράφει και η σχετική φράση «ένας τύπος οργάνωσης του χώρου πεθαίνει καθώς ένας άλλος συγκροτείται...», με την οποία ερμηνεύεται η παράλληλη διαχρονικότητα ανάπτυξης κοινωνίας και χώρου, έτσι ώστε κάθε ανθρώπινη γενιά να αντιστοιχεί σε μια γενιά χρήσης του χώρου (Isnard 1975).

Καταλήγοντας, έστω και σχηματικά, το ερώτημα αν και κατά πόσο η τοπική κοινότητα, εν προκειμένω η αγροτική κοινότητα, επηρέασε τις παραπάνω εξελίξεις, θα ήταν παράλειψη να μη θιγεί. Και αυτό γιατί ενώ η ιδεολογική εμβέλεια και η κοινωνική αποτελεσματικότητα του κοινοτικού θεσμού αποδυναμώνεται σε παράλληλη διαχρονία με την ενίσχυση της διείσδυσης νεοτερικών πρακτικών στη γεωργία, η αλληλεπίδραση των δύο τάσεων κάθε άλλο παρά είναι αυτονόητη. Τα παρατεθέντα εδώ στοιχεία δεν επιτρέπουν παρά ακροθιγώς την αντιμετώπιση αυτού του σημαντικού ζητήματος. Μπορεί, εντούτοις, να επισημανθεί ότι η περικλείουσα την κοινότητα κοινωνία, ως ευρύτερη συλλογικότητα επιβάλλουσα περιβαλλοντικούς μετασχηματισμούς, ήταν παρούσα σε όλη την περιγραφείσα εκσυγχρονιστική διαδικασία. Πρόκειται για επισημάνση που επιβεβαιώνεται από όλη τη σχετική ευρωπαϊκή, και όχι μόνον, εμπειρία. Έχει γίνει δεκτό ότι η γεωργική ανάπτυξη, ακολούθησε μια ραγδαία –τουλάχιστον όσον αφορά τον αιώνα μας– εξέλιξη με κύριο χαρακτηριστικό την απελευθέρωσή της απ' ό,τι ο H. Mendras έθετε σαν όριο της, δηλαδή τον «φυσικό καταναγκασμό». Ήταν, ουσιαστικά, μια εξέλιξη που αναγκαστικά συνεπάγεται, αν η προηγηθείσα ανάλυση ευσταθεί, δραστηρές τροποποιήσεις στο φυσικό περιβάλλον αλλά και το τοπίο της αγροτικής υπαίθρου. Το ερώτημα που θα έπρεπε συνεπώς να τεθεί είναι αν, ούτως εχόντων των πραγμάτων, η κλίμακα και το βάθος αυτών των τροποποιήσεων μπορεί να αφορά από την άποψη της θεωρητικής και πρακτικής σύλληψης και υλοποίησης, του προγραμματισμού, της χρηματοδότησης, της οργάνωσης και της διαχείρισης, την παραδοσιακή ή έστω και τη μετεξελιγμένη αγροτική κοινότητα σαν οικονομική και κοινωνική οντότητα. Μεγάλες πολιτικού και δομικού χαρακτήρα με-

ταβολές όπως η αποκατάσταση του μικροϊδιοκτήτη στη θέση του κολίγου ή του άκληρου αγρότη, η αξιοποίηση μη παραγωγικών γαιών και η αποδέσμευση της παραγωγής από τον φυσικό καταναγκασμό, με τις συναφείς μεταβολές του αγροοικουσυστήματος και του ευρύτερου αγροτικού τοπίου, έναν μεγάλο πρωταγωνιστή αναδεικνύουν: το κράτος και τους άλλοτε κατασταλτικούς και άλλοτε παραγωγικούς του μηχανισμούς.

Η αγροτική μεταρρύθμιση, ο εποικισμός του μεσοπολέμου, τα μεγάλα εγχειρίσματα έργα, ιδιαιτέρως της μεταπολεμικής περιόδου, οι αναδασμοί και η ραγδαία εκμηχάνιση που ακολούθησαν, συνθέτουν την ελληνική ιδιαιτερότητα, το συγκεκριμένο χρονικό εκδήλωσης των βασικών επιδιώξεων του κράτους, με την έννοια της διευθέτησης των κοινωνικών αντιθέσεων και διεκδικήσεων στο πλαίσιο των υφιστάμενων παραγωγικών και, κυρίως, πολιτικών περιορισμών/δυνατοτήτων. Είναι ενδιαφέρον αλλά δεν αποτελεί εθνική πρωτοτυπία ότι το σύνολο των παραπάνω δράσεων και αναδράσεων, εστιάστηκε στο φλέγον ζήτημα της ιδιοκτησίας και αξιοποίησης της σπανίζουσας παραγωγικής γης. Το ενδιαφέρον έγκειται περισσότερο στο ότι παρά την άσκηση των εκσυγχρονιστικών, με μία έννοια φιλο-«αστικών», καπιταλιστικών, πολιτικών με επίκεντρο τον φυσικό παράγοντα του εδάφους, ο τελευταίος παρέμεινε το σχετικά μεγαλύτερο εμπόδιο, σχεδόν αξεπέραστο, στη διείσδυση και επέκταση αυτών των επιδιώξεων στην ύπαιθρο. Αντίθετα, από την άποψη της καπιταλιστικής διείσδυσης, η αποτελεσματικότερης εμβέλειας ασκηθείσα κρατική πολιτική αφορά ακριβώς τη διευκόλυνση της αποδέσμευσης της παραγωγικής διαδικασίας από τον εδώ χαρακτηρισθέντα σαν «φυσικό καταναγκασμό». Το φαινόμενο έχει και πάλι τις διεθνείς του αντιστοιχίες και μάλιστα παρουσιάζεται πληρέστερο ακριβώς σε εκείνες τις χώρες όπου η ολοκλήρωση της αγροτοβιομηχανικής αλυσίδας είναι ήδη εξαιρετικά προωθημένη. Εκεί ό,τι στην κατηγορία της τροποποίησης των φυτοζωικών κοινοτήτων προελέχθη, αποτιμώντας τη σημασία της «πράσινης επανάστασης», της εντατικής κτηνοτροφίας, των θερμοκηπίων, της υδροπονίας, των υδατοκαλλιεργειών κ.ά., σήμερα, και πολύ περισσότερο στο όχι και τόσο μακρινό μέλλον, αποτελούν τις κυρίαρχες τάσεις, ιδιαίτερα μετά την έκρηξη της βιοτεχνολογίας, τις εφαρμογές της γενετικής μηχανικής και ό,τι γενικότερα εντάσσεται στις επιτεύξεις της μοριακής βιολογίας. Η σύνθετη κοινωνικοπολιτική επίδραση αυτών των τεχνολογικών καινοτομιών, μπορεί να συνοψιστεί στην υπόθεση ότι τείνουν να ελαχιστοποιήσουν ακόμη περισσότερο την εξάρτηση της γεωργίας από την υλική της βάση (έδαφος και βιολογικοί παράγοντες). Εξάρτηση που μέχρι σήμερα ύψωνε τα κύρια εμπόδια στην πραγματοποίηση της καπιταλιστικής διείσδυσης στην αγροτική ύπαιθρο (Goodman and Redclift, 1985).

Στον ορίζοντα αυτού του νέου τεχνολογικού κύματος αλλά και των συμπαράκολουθούντων, αν όχι συμπαρασυρόμενων αγροτικών πολιτικών, επιβάλλεται η αναθεώρηση μιας μελλοντολογικής πρόβλεψης που είχε αποτολμήσει ο γράφων σε παλαιότερη εργασία (Λουλούδης 1983).

Διαγραφόταν τότε, λόγω της συνεχούς υποκατάστασης ανθρώπινης με μηχανική εργασία, το μέλλον μιας γεωργίας χωρίς γεωργούς. Σήμερα, μια συνθετότερη, εναρμονισμένη με τις σύγχρονες τάσεις εικόνα του μέλλοντος θα έπρεπε, να προβλέπει την παραγωγή από τη γεωργία, κυρίως, πρώτων υλών για την τροφοδοσία του αγροτοβιομηχανικού συμπλόκου (Goodman et als 1987), σε μια αποαγροτοποιημένη ύπαιθρο (Hervieu 1987) εποικισμένη από γεωργούς μερικής απασχολήσεως και μη γεωργούς, οικονομικά ενεργούς στους αυξανόμενης σημασίας λοιπούς τομείς της οικονομίας, ιδιαίτερος στις υπηρεσίες, και μη οικονομικά ενεργούς, μόνιμα ή εποχιακά διαβιούντες σε αυτήν (Kayser 1991). Ενδεχομένως από τις παραπάνω εξελίξεις, σε σχέση με αυτές αλλά και τις νέες αγροτικές πολιτικές που τις κατευθύνουν, πιο ενδιαφέρονσα ίσως αποδειχθεί, η φαινομενικά απροσδόκητη επιστροφή του αγροτικού ή πρώην αγροτικού τοπίου σε μετα-σύγχρονες διαμορφώσεις. Υποτίθεται μάλιστα ότι αυτές οι μετα-σύγχρονες διαμορφώσεις θα διαφέρουν από τις «παραδοσιακές» καθότι θα επιδιωχθεί (EEK 1988) η ενίσχυση των οικολογικών τους λειτουργιών και των αισθητικών τους χαρακτηριστικών (Regt 1989). Οι απαισιόδοξοι θα διέβλεπαν σε αυτές τις προβλέψεις απλώς την ανανέωση της προμηθεϊκής φαντασίωσης ή και ένα πολιτικό παίγνιο διασκέδασης των αναμενόμενων επιπτώσεων από τις ήδη περικοπτόμενες επιδοτήσεις τιμών σε βασικούς κλάδους της εντατικής γεωργίας της τελευταίας τριακονταετίας. Από την άλλη πλευρά είναι δύσκολο να αρνηθεί κανείς ότι για πρώτη φορά, τίθεται στην ημερήσια διάταξη η πρόκληση της συνύφανσης στον ιστό της αγροτικής αλλά και των λοιπών περιφερειακών πολιτικών, περιβαλλοντικών, οικολογικών, αισθητικών και ευρύτερα πολιτιστικών (cultural) επιδιώξεων.

Βιβλιογραφία

Α. Ελληνόγλωσση

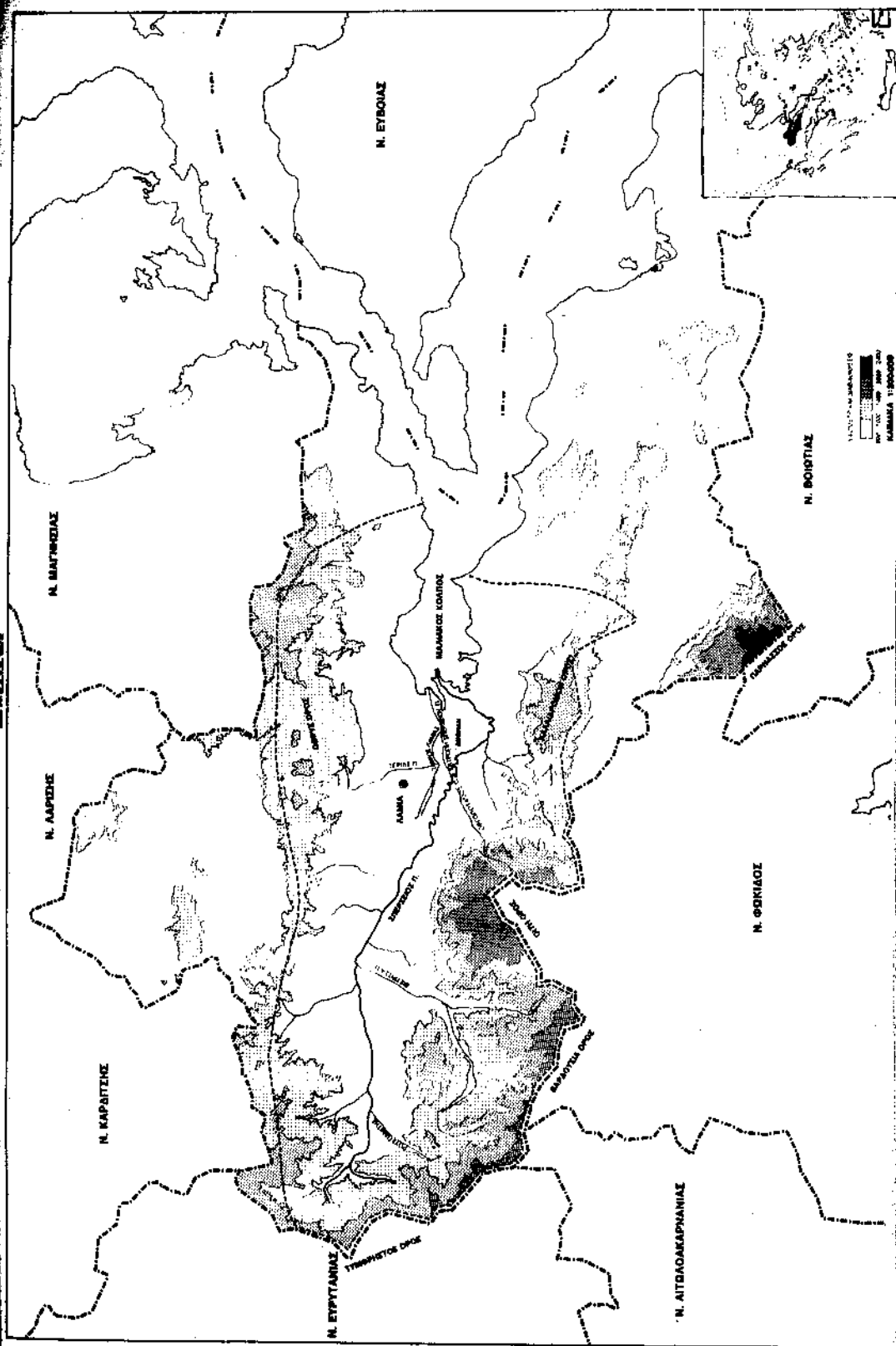
- Ασδραχάς, Σ. (1984): «Αρδεύσεις και καλλιέργειες», *Τα Ιστορικά*, 2: 235-252.
- Γεράκης, Π. (1985), Εκτιμήσεις ενεργειακών ισοζυγίων στα Τενάγη Φιλίππων, *Πείνα/Ενέργεια-Διεπιστημονική Προσέγγιση στα Ενεργειακά Προβλήματα των Σημερινών Αγρο-οικοσυστημάτων*, Σεμινάριο-Συζήτηση ΕΛ.ΕΤ.ΗΛ.ΕΝ. 1/2/1985.
- Δαμιανάκος, Σ. (1987): Εισαγωγή στο Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα (Εισαγωγή-Επιμέλεια Σ. Δαμιανάκος), Ε.Κ.Κ.Ε.
- Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1988), *Το μέλλον του αγροτικού κόσμου. Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και στο Συμβούλιο*, 29 Ιουλίου.
- Καραβίδας, Κ.Δ. (1980): *Γεωργοοικονομία και Κοινοτισμός*, Α.Τ.Ε.
- Κιτσίκης, Δ. (1964): «Η εκμηχάνιση της ελληνικής γεωργίας σε συνάρτηση με την εξέλιξη των αγροτικών διαρθρώσεων», *Σύγχρονα Θέματα*, 10-11: 380-387.

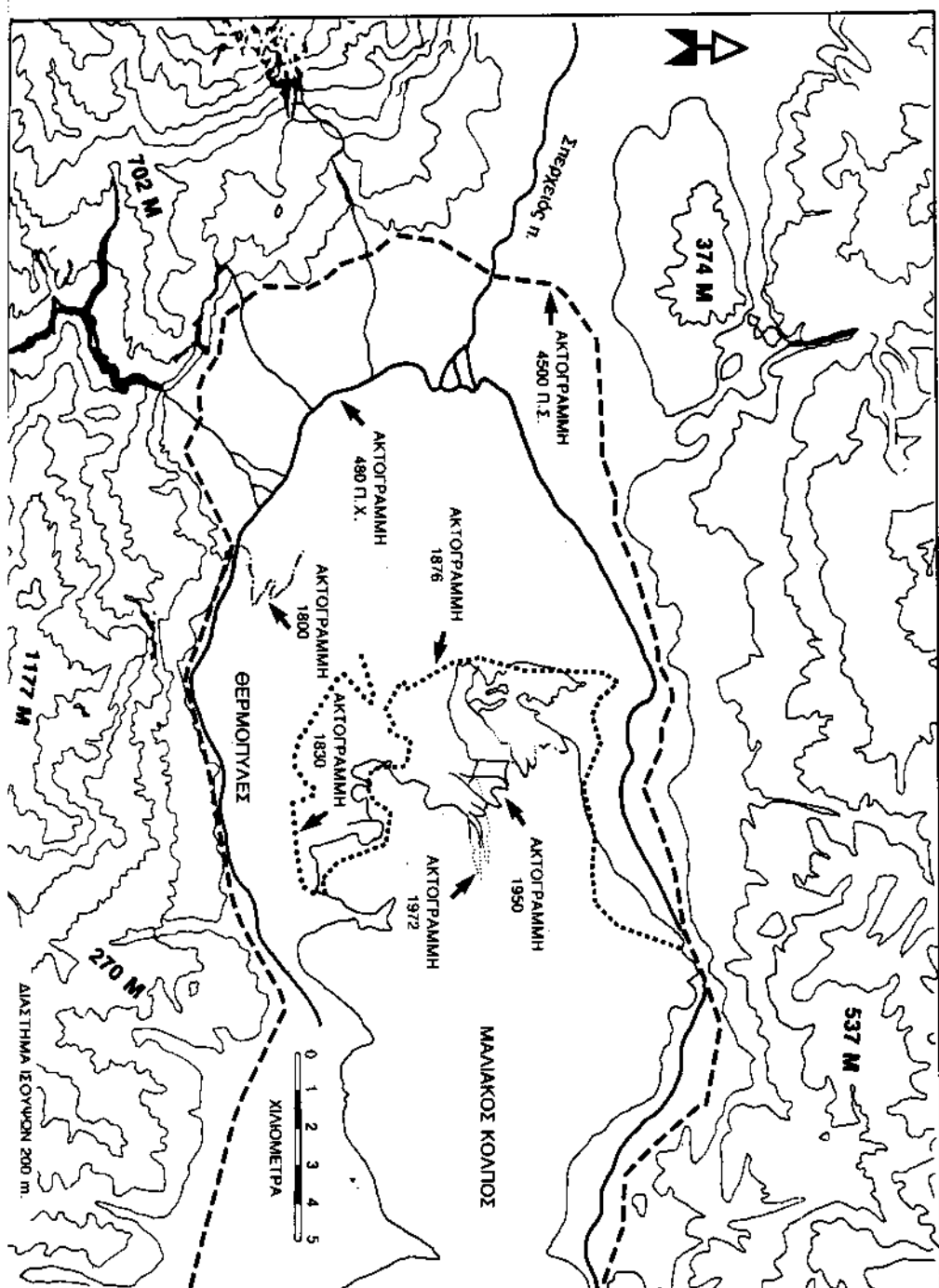
- Κοντογεωργάκος, Δ.Γ. (1987): 'Ερευνα αξιολογήσεως των μεγάλων αρδευτικών σχεδίων επενδύσεως της Ελλάδας. Μια «εκ των υστέρων» ανάλυση του αρδευτικού έργου Ταυρωπού Καρδίτσας, Διδακτορική διατριβή Α.Γ.Σ.Α.
- Κόντος, Π.Η. (1929): *Δασική Ελληνική Ιστορία*: 225-258.
- Κωστής, Κ. (1987): *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της Ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Ε.Τ.Ε.: 124-130.
- Λουλούδης, Α. (1986): «Γεωργικός εκσυγχρονισμός και πολιτική αναδιάρθρωσης των αγροτικών δομών», *Οικονομία και Αγροτικός τομέας. Πρακτικά, Διεθνές Οικονομικό Συνέδριο, Αθήνα, 1984, Α.Τ.Ε., τομ. Β'*: 387-413.
- Λουλούδης, Α. (1983): «Γεωργία και Περιβάλλον», *Οικολογία και Περιβάλλον*, 6.
- Λουλούδης, Α. και Γ. Θεοχαρόπουλος (1990): «Διαρθρωτικές παρεμβάσεις στην ελληνική γεωργία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 1.2.1990.
- Μοδινός, Μ. (1990): «Το ύδωρ και η ροή της εξουσίας. Εκτρέποντας τον Αχελώο», *Τοπογραφίες. Οικολογική θεώρηση του Ελληνικού περιφερειακού χώρου*, Στοχαστής.
- Νεύρος, Κ.Ι. (1938): *Ένας εθνικός κίνδυνος. Η διάβρωση των εδαφών που καταστρέφει τα χωράφια της Ελλάδος*, Ινστιτούτο Χημείας και Γεωργίας Νικόλαος Κανελλόπουλος.
- Νιταϊάκος, Β. (1986): «Η ημινομαδική κτηνοτροφική κοινότητα στην Ήπειρο: σχέσεις παραγωγής και κοινωνική συγκρότηση», *Πρακτικά Συνεδρίου Ιστορίας «Ήπειρος: Κοινωνία-Οικονομία 15ος-20ος αι., Γιάννενα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985, Γιάννενα (ανάτυπο)*.
- Παπαδάκης, Ι. (1983): *Το Ελληνικό Γεωργικό και Οικονομικό Θαύμα (1923-1983). Διδάγματα για τους ξένους και για μας*, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, τομ. 53 (ανάτυπο).
- Παπαλέξης, Δ. (1988): «Ένας ξαφνικός θάνατος», *Η νέα Οικολογία*, 42.
- Romano, R. (1988): *Πού οδεύει η Ιστορία. Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Μνήμων: 9-26.
- Σακαντάνης, Κ.Β. (1945): «Το πρόβλημα της παραγωγικής γης», *Ανταίος, Α'*, 2: 32-38.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν. (1981): «Η παράδοση της "παράδοσης". Από τον καθημερινό στον επιστημονικό λόγο», *Ο Πολίτης*, 41.
- Τσατσαρέλης, Κ. (1989): «Η διαχείριση των γεωργικών μηχανημάτων στην Ελλάδα», *Αγροτική*, Οκτώβριος 1989.
- Φαρδής, Α.Γ. (1983): *Μαθήματα Συγκριτικής Γεωργίας, Μέρος II*, Α.Γ.Σ.Α.

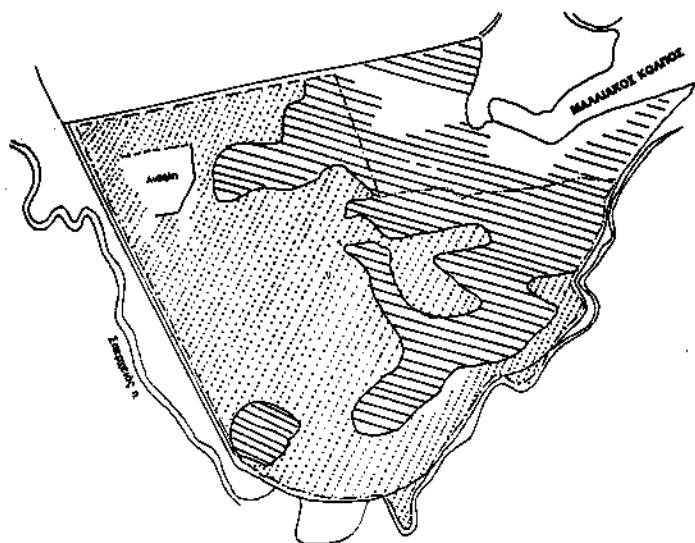
Β. Ξενόγλωσση

- Benton, T. (1989): «Marxism and National Limits: Marxism and National Limits: An Ecological Critique and Reconstruction», *New Left Review*, 178.
- Buttel, F.H. and W.L. Flinn (1977): «The Interdependence of Rural and Urban Environmental Problems in Advanced Capitalist Societies: Models of Linkage», *Sociologia Ruralis*, XVII, 4: 274.
- Buttel, F.H. (1979): «Agricultural Structure and Rural Ecology: Towards a Political Economy of Rural Development», *Sociologia Ruralis, Special issue Xth Congress of the European Society for Rural Sociology, Gordoba, April 5-10, 1979*.
- Carrere, P. and R. Dugrant (1960): *La Region Mediterranee*, Presses Universitaires de France, Paris: 160.

- Dumont, R. (1957): «Agriculture as Man's Transformation of the Rural Environment», στο *Peasants and Peasant Societies*, εκδ. T. Shanin, Penguin Books: 141.
- Goodman, D. and M. Redclift (1985): «Capitalism, petty commodity production and the farm enterprise», *Sociologia Ruralis*, XXV, 3/4: 231-247.
- Goodman, D., B. Sorj and J. Wilkinson (1987): *From farming to biotechnology: the industrialization of agriculture*, Oxford : Basil Blackwell.
- Hervieu, D. (1987): «From the End of Peasantry to the Renewal of French Rural Society», *Greek Review of Agrarian Studies*, II, 4: 78-87.
- Isnard, H. (1975): «L' espace du geographie», *Annales de Geographie*, LXXXIV: 180.
- Kayser, B. (1991): «Agriculture et ruralité: les nouveaux rapports», *Economie Rurale*: 202-203.
- Kraft J.C., G. Rapp, Jr., G.J. Szemler, G. Tziavos, and E.W.Kase (1987): «The Pass at Thermopylae, Greece», *Journal of Field Archaeology*, 14.
- Louloudis, L., N. Martinos, and A. Panagiotou (1989): «Patterns of Agrarian Change in East Central Greece. The case of Anthili community», *Sociologia Ruralis*, XXIX, 1.
- Mouzelis, N. (1990): *Post-Marxist Alternatives: The construction of social orders*, MacMillan.
- Psilovikos, A. (1988): *Changes in Greek wetlands during the twentieth century: the cases of the Macedonian inland waters and of the river deltas of the Aegean and Ionian coasts*, University of Thessaloniki.
- Regt de, A.L. (1989): «Small-Scale Landscape in a Large-Scale Europe», στο *Spatial Reconnaissances*, Ministry of Housing, Physical Planning and Environment, National Physical Planning Agency, The Netherlands.
- Sivignon, M. (1987): «L'aménagement des fleuves en Grèce. L' exemple du Pinios (Thessalie)», *Les axes fluviaux et les pays de la Mediterranee et la Mer Noire*, Milan, 8-10 Octobre 1987, Vienna Centre, E.C.C.R.D.S.S..
- Wolf, E.R. (1966): *Peasants*, Prentice Hall: 18-37.

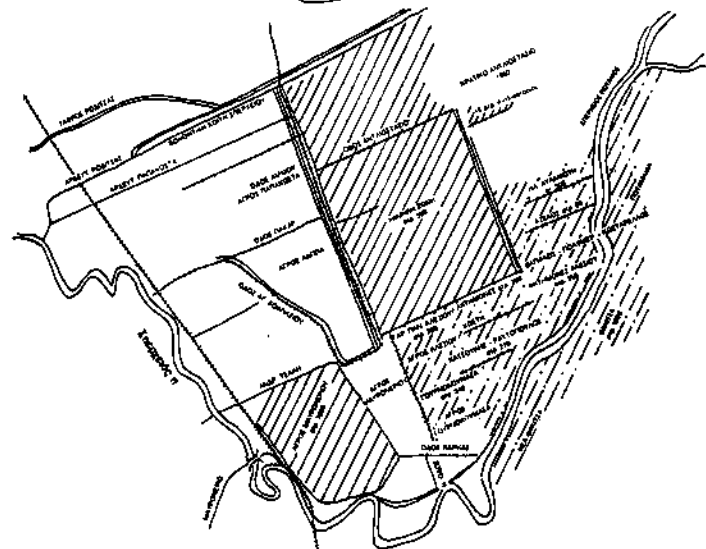

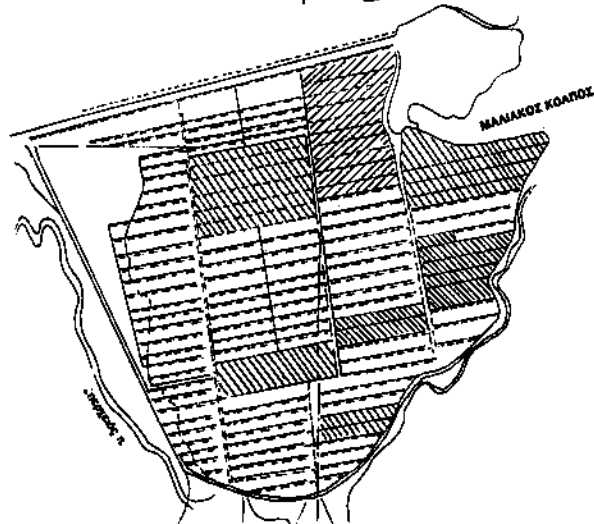
ΧΑΡΤΗΣ 3

Περιοχή Ανάφης (1948)
Όριο κοινότητας
Βασικότατοι, "πρόμα"
Καλλιεργείες
Κλίμακα 1:20.000
Πηγή: Υ.Ο.Ε.Β. Ανάφης

ΧΑΡΤΗΣ 4

Περιοχή Ανάφης (1968)
Αγροτικοί δρόμοι
Αρδευτικές διάδρομοι
Στραγγιστικές τάφροι
Ζώνες Ορυζοκαλλιέργειας
συνεχείς (1968)
Ζώνες Ορυζοκαλλιέργειας
μη συνεχείς (1968)
Κλίμακα 1:20.000
Πηγή: Υπουργείου Γεωργίας,
Διεύθυνση Λαϊκής

ΧΑΡΤΗΣ 5

Περιοχή Ανάφης (1981)
Αγροτικοί δρόμοι
Αρδευτικές διάδρομοι
Στραγγιστικές τάφροι
Ζώνες Ορυζοκαλλιέργειας
Κλίμακα 1:20.000
Πηγή: Υ.Ε.Β. Θέσπιδας

ΠΙΝΑΚΑΣ
ΧΡΗΣΗ ΚΑΙ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΓΗΣ ΑΝΘΡΩΠΗΣ

ΕΤΗ	ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΓΗ ¹ (στρ.)	ΚΑΛΗΝΗ ΓΗ ² (στρ.)	ΚΑΛΗΝΗ ΑΡΔΕΥΟΜΕΝΗ ΑΡΟΤΡΙΑ ΓΗ ¹ (στρ.)	ΚΑΛΗΝΗ ΑΡΔΕΥΟΜΕΝΗ Η ΓΗ ¹ (στρ.)	ΑΡΔΕΥΟ- ΜΕΝΗ ΑΡΟΤΡΙΑ ΓΗ ¹ (στρ.)	ΑΡΔΕΥΟΜΕΝΗ ΕΚ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΓΗ ΚΑΤ' ΕΙΔΟΣ ΚΑΛΜΕΡΟΥΜΕΝΟ ³ (στρ.)					ΓΙΑ ΟΚΤΗ- ΣΙΑ ΣΥΝΟΛΙΚΑ (στρ.)	
						ΡΥΖΙ	ΒΑΜΒΑΚΙ	ΒΑΜΒΑΚΙ ³	ΣΙΤΟΣ	ΛΟΙΠΕΣ ⁴		ΣΥΝΟΛΟ
1960	-	-	-	-	-	10.200	-	-	-	-	10.200	-
1961	-	-	-	-	-	10.200	-	-	-	2.800	13.000	-
1962	-	-	-	-	-	12.400	1.000	-	-	-	13.400	-
1963	-	-	-	-	-	11.950	1.000	-	-	-	12.950	-
1964	-	-	-	-	-	12.200	-	-	-	-	12.200	-
1965	-	-	-	-	-	10.100	500	-	-	-	12.600	-
1966	-	-	-	-	-	8.310	1.000	-	-	-	9.310	-
1967	-	-	-	-	-	10.770	1.000	-	-	-	11.770	-
1968	29.100	28.162	28.024	12.758	12.680	11.650	500	-	-	-	12.510	-
1969	29.339	28.865	28.669	16.045	15.939	9.640	600	-	-	-	10.240	-
1970	-	-	-	-	-	10.200	1.000	-	-	-	11.200	-
1971	-	-	-	-	-	9.820	1.000	-	-	-	10.820	-
1972	-	-	-	-	-	16.360	2.000	-	-	-	18.360	16.107 ⁵
1973	-	-	-	-	-	16.250	5.000	-	-	-	21.250	-
1974	-	-	-	-	-	8.700	6.000	-	-	-	14.700	-
1975	-	-	-	-	-	10.120	2.500	-	-	-	12.620	-
1976	-	-	-	-	-	10.000	1.500	500	-	-	12.000	-
1977	-	-	-	-	-	8.800	2.000	800	-	-	11.600	-
1978	-	-	-	-	-	6.000	1.000	600	-	-	7.600	-
1979	32.000	29.940	29.820	12.416	12.320	6.500	3.000	-	-	-	9.500	-
1980	32.000	30.030	29.870	18.266	18.120	6.000	10.000	-	-	-	16.000	-
1981	36.000	32.259	31.778	22.991	22.518	6.500	8.000	-	-	-	14.500	-
1982	36.000	32.193	31.640	21.193	20.640	6.500	7.000	1.000	-	-	14.500	-
1983	36.000	33.240	32.740	24.340	23.840	7.000	8.500	1.000	-	-	16.500	-
1984	36.000	33.173	32.633	24.940	24.400	6.800	8.000	1.000	-	-	15.800	-
1985	-	-	-	-	-	7.500	10.000	1.000	-	-	18.500	25.560 ⁶

Πηγές – Σημειώσεις

1. Ετήσια Δελτία Γεωργικής Στατιστικής Έρευνας.
2. Πρακτικά Γ. Συνέλευσης Τ.Ο.Ε.Β. Ανθήλης.
3. Εκτός δικτύου δικαιοδοσίας Τ.Ο.Ε.Β.
4. Λουπές: Βαμβάκι, αραβόσιτος, μηδική.
5. Γενικός Κτηματολογικός Πίναξ Αναδασμών Υ.Γ., Τοπογραφική Υπηρεσία Λαμίας 1972. Συνολική έκταση 20.751.
6. Γενικά Κτηματολόγια Τ.Ο.Ε.Β. Ανθήλης και Φαιάς, 1985.